

ԳԵՐՄԱՆԱ-ԹՈՒՐԿԱԿԱՆ ԴԱՇԻՆՔԸ ԵՎ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԸ

ԱՇՈՏ ՀԱՅՐՈՒՆԻ

Ընդհանուր հումանիտար, սոցիալ-տնտեսական
և պետա-իրավական առարկաների ամբիոնի պրոֆեսոր,
ԲՀԳՄԱ ՀՄ ակադեմիկոս,
բանասիրական գիտ. թեկնածու,
պատմական գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր

Արևմտահայության զանգվածային տեղահանության և արսորի վերաբերյալ առաջին պաշտոնական տեղեկությունը Գերմանիա ուղարկվեց 1915 թ. մայիսի 31-ին՝ Կոստանդնուպոլսի գերմանական դեսպան Վանգենհայմի հետևյալ հեռագրային հաղորդագրությամբ. «Հայկական լրտեսության դեմն առնելու և նոր հայկական զանգվածային ապստամբությունների կանխման նպատակով Էնվեր փաշան նպատակադրվել է, պատերազմական դրությունն օգտագործելով, հայկական դպրոցների մի զգալի մասը փակել, հայերի փոստային հաղորդակցությունն ընդհատել, հայկական թերթերը փակել և այժմ ապստամբած հայկական կենտրոններից բոլոր ոչ միանշանակ անմեղ ընտանիքներին վերաբնակեցնել Միջագետքում: Նա թախանձագին խնդրում է, որ մենք այդ հարցում նրան չխանգարենք: Թուրքերի այդ միջոցառումներն, իհարկե, մեզ թշնամի ամբողջ աշխարհում դարձյալ մեծ հուզումների տեղիք կտան և նաև կշահարկվեն մեր դեմ: Միջոցառումներն, անշուշտ, մեծ խստություն են նաև հայ ազգաբնակչության համար: Մակայն ես այն կարծիքին եմ, որ մենք իրավունք ունենք դրանք իրենց ձևի մեջ մեղմել, բայց ոչ հիմնովին արգելել: Ռուսաստանից սնվող հայկական սաղրանքները մեծ չափերի են հասել՝ սպառնալով Թուրքիայի գոյությանը: Խնդրում եմ դր. Լեփսիուսին և գերմանա-հայկական կոմիտեներին համապատասխանաբար հայտնել, որ Թուրքիայի քաղաքական և ռազմական իրավի-

ճակում, ցավոք, նշված միջոցառումներից խուսափել հնարավոր չէ...»¹:

Հավատ չընծայելով այս ամուլ տեղեկությանը, որն ի դեպ, պարզորոշ վկայում էր երիտթուրքական կառավարության հայաջինջ քաղաքականության հանդեպ իր՝ դեսպանի միանշանակ հանդուրժողական դիրքորոշումը, դր. Յոհաննես Լեփսիուսն իրադրությանը ստուգապես տեղեկանալու համար անձամբ մեկնեց Կոստանդնուպոլիս, որտեղ նրա համար պարզ դարձավ, որ երիտթուրքական կառավարությունը ձեռնամուխ էր եղել հայ ժողովրդի զանգվածային բնաջնջմանը: 1915 թ. սեպտեմբերին վերադառնալով Բեռլին և համոզվելով, որ գերմանական կառավարությունը, արդեն լիարժեք տեղյակ լինելով հայ ժողովրդի բնաջնջման թուրքական քաղաքականությանը, այն արգելելու համար դիվանագիտական հորդորներից զատ այլ, ավելի կոշտ միջամտություն կատարելու մտադրություն չուներ, նա արագորձնախարարությունից պահանջեց ուժգին ճնշում գործադրել Թուրքիայի վրա և պետքարտուղարի տեղակալ Յիմերմանից ստացավ հետևյալ պատասխանը. «Ի՞նչ պետք է մենք անենք: Թուրքիայի հետ մեր միությունը պահպանվում է Թալեաթի, Էնվերի և Հալիլի վեց ձեռքերի մեջ: Եթե այդ երեքը խելքի չեն գալիս, մեզ մնում է միայն հրաժարվել դաշինքից: Իսկ այդ մենք չենք կարող անել»²:

Այդ տեսակետը հայ ժողովրդի բնաջնջման առնչությամբ գերմանական կառավարող շրջանների որդեգրած չեզոք և հանդուրժողական դիրքորոշումն արդարացնելու՝ ամենահեղինակավոր «հիմնավորումն» էր: «Ես կարող եմ միայն ասել, որ մենք արել ենք ամեն բան, ինչ կարող էինք.- ռայխստագի պատգամավորների առջև իր՝ 1916 թ. սեպտեմբերի 29-ի ելույթում նշում էր ԱԳՆ-ի պետքարտուղար ֆոն Յագովը:- Ամենաժայռահեղը, որ մեզ դեռ մնում էր, Թուրքիայի հետ դաշինքի խզումը կլիներ: ... Թուրքերը մեզ կարևոր ծառայություններ են մատուցում՝ պաշտպանելով մեր հարավ-արևելյան դիրքային թևը: Դուր ինձ հետ կհամաձայնեք, որ մենք չենք կարող այնքան հեռու գնալ, որ թուրքերի հետ, որոնց մենք հայկական հարցի վերաբերյալ մեր տևական նախազգուշացումներով խիստ անտրամադիր ենք դարձրել, նաև մեր դաշինքը խզենք»³:

Եղերական իրադարձությունները կասեցնելու հարցում պաշտոնական Գերմանիայի «անկարողության» այդ և նման պատճառաբանությունները, սակայն, եթե նույնիսկ փորձենք ընդունել, որ քիչ թե շատ անկեղծ համոզումից էին բխում (ի վերջո, Վանգենհայմի կողմից Բեռլին ուղարկվող վերոնշյալ և մյուս տեղեկագրերը կառավարությանը, որն առանց այդ էլ պատերազմական իրադրության թելադրանքով գերզայունակորեն էր վերաբերվում գերմանա-թուրքական դաշինքի պահպանման խնդրին, այլ հետևությունների հնարավորություն չէին ընձեռում), այնուամենայնիվ իրատեսական համարվել չէին կարող: Ինչպես վկայում էր դեսպանի մայիսի 31-ի հեռագիրը, Էնվերը լրջորեն հաշվի էր նստում այն հանգամանքի հետ, որ Գերմանիան կարող էր արգելել հայ ժողովրդի տեղահանումը, մինչդեռ Վանգենհայմին ոչ այնքան տեղահանվող ժողովրդի ճակատագիրն էր մտահոգում, որքան Գերմանիայի դեմ այդ իրադարձությունների քաղաքական շահարկման հնարավորությունը: Եվ եթե նա հետագայում հանդես եկավ նաև Բ. դռանն ուղղված մի շարք ամուլ զգուշացումներով, ապա դրանք դարձյալ թելադրված էին գլխավորապես այդ շահարկումներին դիմակայելու մտահոգությամբ. հանգամանք, որ չէր խուսափում հաստատել նաև ինքը՝ դեսպանը: «Թուրքական ձեռնարկումներին մեղսակից լինելու առնչությամբ մեր թշնամիների կողմից հետագայում մեզ ուղղվելիք հավանական մեղադրանքներին հակազդելու համար, - նշում էր նա, օրինակ, 1915 թ-ի հուլիսի 7-ին կանցլերին ուղղված իր նամակում, - ես անհրաժեշտ եմ համարել Բ. դռան ուշադրությունը հրավիրել այն հանգամանքի վրա, որ մենք հայ բնակչության արսորին միայն այն չափով ենք հավանություն տալիս, եթե դրանք թելադրված են ռազմական նկատառումներով և ծառայում են ապստամբությունների կանխարգելմանը, և որ, սակայն, այդ միջոցառումների իրագործման ժամանակ արսորյալներին անհրաժեշտ է պաշտպանել թալանից և կոտորածներից: Այդ հարցապնդումներին անհրաժեշտ շեշտադրում տալու համար ես դրանք կազմել եմ գրավոր հուշագրի ձևով, որը ես այս ամսի 4-ին անձամբ հանձնել եմ մեծ վեզիրին»⁴:

Ուշագրավ է, որ Վանգենհայմը հարկ եղած դեպքում նույն նկատառումով էր հիմնավորում նաև երիտթուրքերի ոճ-

րագործություններին վերաբերող նյութերի առաքումն ԱԳՆ-ին՝ դրանք համարելով ապագայում Գերմանիայի մեղսակցության վերաբերյալ ի հայտ եկող մեղադրանքները հերքելու փաստարկներ: «Եթե ես վերջին շրջանում այդ իրադարձությունների մասին Ձերդ Գերագանցությանը ավելի մանրամասն եմ տեղեկացրել, - նշում էր նա Բեթման Հուլվեզին ուղղված իր՝ 1915 թ-ի հուլիսի 16-ի նամակում (կից առաքելով նաև փոխիյուպատոս Կուլհոֆի՝ Սամսունի դեպքերի մասին պատմող տեղեկագիրը), - ապա դա տեղի է ունեցել փոխիյուպատոս Կուլհոֆի կողմից նույնպես կարևորված այն հանգամանքի հաշվառումով, որ մեր թշնամիները հետագայում մեզ դրանցում որոշակի մեղսակցություն կվերագրեն: Նրա տեղեկությունների հիման վրա մենք ի վիճակի կլինենք թշնամի աշխարհին, առանձնապես մամուլի միջոցով ցանկացած ժամանակ ապացուցել, որ մենք մշտապես դատապարտել ենք թուրքական կառավարության՝ չափազանց հեռուն գնացող միջոցառումները և նաև տեղական մարմինների անկարգությունները»⁵:

Ինչևէ, ինչպես ապացուցում են Վանգենհայմի վերոնշյալ տեղեկագրերը, նա անձնապես ևս միանգամայն անտարբեր էր հայ ժողովրդին վիճակված ողբերգությունների հանդեպ, և եթե հաշվի առնենք այն հանգամանքը, որ դեսպանները, արտաքին քաղաքականության անմիջական իրագործողները լինելուց զատ, որոշակի ներդրում ունեն նաև այդ քաղաքականության ձևավորման հարցում, ապա Վանգենհայմի պաշտոնավարությունը հայ ժողովրդի համար բախտորոշ այդ օրերին կարելի էր համարել ճակատագրի հերթական դաժան խաղը: Այդ անձնավորության ամենաուշագրավ գնահատականներից մեկը թերևս տվել է Հենրի Մորգենթաուն. «Հենց որ առաջին լուրերը Կոստանդնուպոլիս հասան, ինձ համար պարզ էր, որ հայերին օգնելու ամենաճիշտ ձևը ոճրագործությունների դադարեցումն էր, որը հնարավոր կլիներ բոլոր երկրների ներկայացուցիչների վճռով թուրքական կառավարությանը կոչ անելու դեպքում: Մարտ ամսի վերջին ես այցելեցի Վանգենհայմին: Սակայն ինձ պարզ դարձավ հայերի հանդեպ նրա ատելությունը: Նա սկսեց հայերին ամեն առիթով դատապարտել: Նա Էնվերի ու Թալեաթի նման Վանի դեպքերի մեջ ապստամբություն էր տեսնում: Նրա կարծիքով հայերը միայն դավաճան մակա-

բույծներ էին: «Ես կօզնեմ սիռնիստներին, բայց ինչ էլ որ լինի, հայերին չեմ օգնի,- ասաց նա»⁶: Իսկ այն, թե ինքը՝ Մորզենթաուն, որքան դատապարտելի էր համարում հայերի ճակատագրի հանդեպ գերմանական դեսպանի անտարբերությունը, վկայում էր նաև հետևյալ դրվագը. որով, ի դեպ, միաժամանակ պարզաբանվում են Վանկենհայմի հանկարծահաս մահվան հանգամանքները. 1915 թ-ի աշնանը նրանք մի հանդիպում ունեցան Կ. Պոլսի ամերիկյան դեսպանությունում, որի ժամանակ Մորզենթաուն հայերի կոտորածները կրքոտ կերպով բնութագրեց որպես «երկինք աղաղակող հանցագործություն»՝ դատապարտելով դրանց հանդեպ դեսպանի ցուցաբերած անտարբերությունը. «Կրկին խօսեցանք տարագրություններուն վրայ: Գերմանիա ատոնց պատասխանատու չէ, ըստ Վանկենհայմ: Դուք կրնաք յախտեան պնդել ատոր վրայ, պատասխանեցի. բայց ո՛չ մէկը չպիտի հաւատա: Աշխարհ շարունակ պատասխանատու պիտի նկատէ Գերմանիան. այդ ոճիրներուն մեղքը մշտնջենապէս ձեր դատապարտությունը պիտի ըլլայ: ... Ես չեմ պնդեր, որ՝ Գերմանիա պատասխանատու է այդ ջարդերուն՝ այն իմաստով, որ ինք եղած է անոնց դրդիչը: Բայց Գերմանիա պատասխանատու է այն իմաստով որ ինք կարող էր ջարդերը դադրեցնել և չգործածեց այդ ուժը: Եւ միայն Ամերիկա եւ ներկայի ձեր թշնամիները չեն, որ ձեզ պատասխանատու պիտի բռնեն: Օր մը գերման ժողովուրդն է, որ ձեր կառավարութիւնը հաշիւի պիտի կանչէ: ... Այս տեսակ ոճիրներու աղաղակը մինչեւ երկինք կը բարձրանայ...: Թիւրքիայի ներքին գործերու ներկայ վիճակին մէջ չպիտի միջամտեմ, պատասխանեց Վանկենհայմ: Տեսայ՝ որ անօգուտ էր նիւթը աւելի երկար ծեծել: Գորովանքէ և մարդկային գութ գուրկ մարդ մըն էր ան. զգուանքով երեսս անդին դարձուցի: Վանկենհայմ ոտքի ելաւ մեկնելու: Յցուելուն պէս՝ շունչը բռնուեցավ, եվ յանկարծ ծունկերը կթոտեցան: Յատկեցի եւ զինքը բռնեցի ճիշդ այն պահուն՝ երբ իյնալու վրայ էր: Պահ մը բոլորովին շնորհած մնաց, ցնորած կերպարանքով մը ինձի կը նայեր. յետոյ անմիջապէս ինքզինքը ժողվեց եւ իր հաւասարակշռութիւնը վերագտաւ: ... Երկու օր ետքը, ճաշսեղան նստելու ատեն կաթուածի հարուած մը կունենայ: Վեր՝ իր անկողինը կտարուի. բայց ալ գիտակցութիւնը չի վերագտներ: Հոկտեմբերի 24-ին պաշտոնապէս ծանուցո-

ւեավ ինձի. թէ Վանկենհայմ մեռած էր: Վանկենհայմէն իմ վերջին յիշատակս եղավ ան, երբ դեսպանը, ամերիկեան դեսպանատունի իմ գրասենյակս նստած, բացարձակապէս կը մերժեր որևիցէ ազդեցութիւն բանեցնել՝ ազգի մը ջարդուիլը արգիլելու համար: Ինք այն միակ մարդն էր՝ որ կրնար դադրեցնել այդ ոճիրները, և իր կառավարութիւնը՝ այդ բանին կարող միակ կառավարութիւնը, բայց Վանկենհայմ շատ անգամներ ըսած էր ինձի. «Մեր միակ նպատակակէտն է այս պատերազմը շահիլ»:

Մեծ խորագագացության կարիք չկա գիտակցելու համար, որ հիշյալ պատճառաբանություններն, ըստ որոնց՝ երիտթուրքերի ոճրագործությունների արգելման նպատակով Գերմանիայի կողմից կատարվող որևէ ազդու միջամտություն կարող էր վտանգել թուրք-գերմանական դաշինքը, միանգամայն սնանկ էին: Այդ պարզորոշ վկայում էր նաև հաջորդ դեսպանը՝ կոմս Վոլֆ Մետեռնիխը, որը, Կ. Պոլսում իր պաշտոնավարությունը սկսելով 1915 թ-ի նոյեմբերի 15-ից, ի տարբերություն իր նախորդի, փորձեց իր բոլոր հնարավորությունները գործադրել դեռ կենդանի արքայալուսներին օգնելու և երիտթուրքերի հայասպանող քաղաքականությունը կասեցնելու համար, չնայած այն արդեն թևակոխել էր իր վերջին փուլը: «...Նաև մեր մամուլը պետք է վրդովմունք արտահայտի հայերի հալածանքների հանդեպ և դադարի թուրքերին քծնել,- նշում էր նա 1915 թ-ի դեկտեմբերի 7-ին կանցյեթ Բ. Հովեգին ուղղված իր զեկուցագրում: - Այն, ինչ նրանք անում են (նկատի ունի Թուրքիայի ռազմական գործողությունները - Ա. Հ.) մեր գործն է, մեր սպաներն են, մեր հրանոթները, մեր դրամը: Առանց մեր օգնության այդ փքված գոյտը կփոփի: Մենք ամենևին կարիք չունենք այդքան երկյուղած վերաբերվել թուրքերին: Նրանք հեշտությամբ չեն կարող անցնել մյուս կողմը և խաղաղություն կնքել: Անգլիական կառավարությունն այժմյան իշխանավորների հետ հեշտությամբ պայմանագիր չի կնքի: Այդ ավելի շուտ հնարավոր կլիներ Ջեմալի հետ, եթե նա (ինչը բացառված չէ) Էնվերին դուրս մղեր: Անգլիական կառավարությունը տարիներ ի վեր փորձում է Էնվերին տապալել: Չափազանց անհավանական է, որ նա այժմյան իշխանավորների հետ սեպարատ հաշտության ձգտի: Առավել ևս անհավանական է, որ նա Էնվեր փաշային օգտագործի ընդհանուր խաղաղության հաստատման փորձերում: Դրա

համար նա ունի հարյուրավոր այլ բաց ճանապարհներ: Հայկական հարցում հաջողություն ունենալու համար մենք պետք է թուրքական կառավարությանը երկյուղ ներշնչենք հետևանքների հանդեպ: Եթե մենք, ռազմական նկատառումներից ելնելով, չհամարձակվենք ավելի վճռականորեն հանդես գալ, ապա մեզ այլ բան չի մնա, քան հետագա անարդյունք բողոքների հետ մեկտեղ, որոնք ավելի չարացնում են, քան օգուտ տալիս, դիտել, թե ինչպես է մեր դաշնակիցը շարունակում սպանողը» (ընդգծումները հեղինակին են - Ա. Հ.)⁸:

Գերմանա-թուրքական դաշինքի լուծարման վերոնշյալ պատճառաբանությունների սնանկությունը գործնականում իր փաստարկումը ստացավ նաև գեներալ Լիման ֆոն Սանդերսի միջոցով, որը 1916 թ-ի նոյեմբերին գեներալ գործադրման սպառնալիքով թուրքական իշխանություններին արգելեց արտրել Չմյուռնիայի հայությանը՝ դա հիմնավորելով հենց նույն ռազմատարատեգիական նկատառումներով, որոնց քաղաքական շահարկմամբ երիտթուրքերն իրականացնում էին հայության արքային ու բնաջնջումը: «Նոյեմբերի 10-ի առավոտյան ես 5-րդ բանակի շտաբի պետին՝ գնդապետ Քյազիմ բեյին ուղարկեցի վալիի մոտ.- նշում էր այդ առթիվ գեներալը դեսպանությանն ուղղված իր տեղեկագրում.- և կարգադրեցի նրան ասել, որ ես այլևս չեի հանդուրժելու նման զանգվածային ձերբակալությունները և փոխադրումները, որոնք կատարվելով թշնամու սպառնալիքի տակ գտնվող մի քաղաքում՝ մուտք էին գործում ռազմական տարածաշրջան, իսկ եթե, այնուամենայնիվ, ոստիկանությունն այդ միջոցառումները շարունակեր, ապա ես իմ ենթակայության տակ գտնվող զորամասերի միջոցով դրանք արգելելու էի: Ես վալիին մինչև կեսօր ժամանակ տվեցի վճիռ կայացնելու համար: Չմյուռնիայում հրամանատարող գեներալ, պրուսական գնդապետ Թրոմբերին, որն արդեն իրազեկ էր իրադրությանը, ես մայրը Պրիդգեի միջոցով ծանուցեցի վերոնշյալի և անհրաժեշտության դեպքում ձեռնարկվելիք միջոցառումների մասին: Մտավորապես կեսօրվա ժամը 1.30-ին մայրը Քյազիմ բեյը վալիի մոտից (որը Բուռնարադում էր) վերադարձավ և ինձ հայտնեց, որ ձերբակալություններն ու փոխադրումները կանգնեցվել էին և այլևս տեղի չէին ունենալու»⁹:

Եթե միայն այդ բարձրաստիճան գինվորականը սեփական նախաձեռնությամբ կարողացավ դա անել, ապա որքան մեծ գործ կարող էր կատարել գերմանական կառավարության ազդեցիկ ճշումը: Հատկանշական է, ի դեպ, որ գեներալ-լեյտենանտ Լիման ֆոն Սանդերսը, որը մինչև Թուրքիա մեկնելը Կաստիում գտնվող 22-րդ դիվիզիայի հրամանատարն էր, ժամանակակիցների վկայությամբ իր պաշտոնակիցների շրջանում ուներ մի կողմից կարգապահ, ինքնավստահ, ուղղամիտ, մյուս կողմից մանրախնդիր, մեծամիտ, անտակտ և ընդհանուր առմամբ դիվանագիտական վարվեցողության հմտություններից զուրկ անձնավորության համարում¹⁰: Ուստի պատահական չէ, որ երբ նա, ընդունելով Թուրքիայում գերմանական ռազմական միսիան դեկավարելու վերաբերյալ 1913 թ-ի հունիսի 15-ին կայսեր կողմից կատարված առաջարկը մեկնեց Թուրքիա¹¹, դեսպան Վանգենհայմն այդ փաստն ընդունեց մեծ անհանգստությամբ՝ վրդովված արձանագրելով, որ գինվորական միսիայի դեկավարի պաշտոնի համար բոլոր հավանական թեկնածուների միջից ընտրվել է քաղաքականապես ամենաանպիտանը¹²: Ուշագրավ է նաև, որ Լ. ֆոն Սանդերսի նշանակումից հետո ինչպես դեսպանության, այնպես էլ Թուրքիայի ռազմական նախարարության հետ՝ ռազմական միսիայի փոխհարաբերություններում տևականորեն մեծ լարվածություն ստեղծվեց, և որ մասնավորապես վերջին իրողությունն առավելապես պայմանավորված էր Էմվերի և գեներալի փոխհարաբերություններում մշտապես առկա անձնական լարվածությամբ¹³: Իրադրությունը «չտկելու» նպատակով Վանգենհայմը ձգտում էր Լ. ֆոն Սանդերսին փոխարինել ֆելդմարշալ Կոլմար ֆոն դեր Գոլթցի միջոցով, որը դեռ նախկինում՝ 1883-1895 թվականներին որպես ռազմական կրթության կազմակերպիչ լայն գործունեություն էր վարել Թուրքիայում՝ 1885 թ-ից ստանձնելով նաև Օսմանյան կայսրությունում Գերմանիայի ռազմական միսիայի դեկավարի պարտականությունները, իսկ 1896 թ-ին որպես թուրքական մարշալ վերադառնալով Գերմանիա՝ նա հետագայում կայսրի կողմից ստացել էր ֆելդմարշալի տիտղոս և 1909-1913 թվականներին դարձյալ բազմիցս մեկնել էր Թուրքիա այդ երկրի ռազմական պատրաստվածությունն ամրապնդելու նպատակով: Դեսպանի ջանքերը հաջողությամբ պսակվեցին, և 72-ամ-

յա ֆոն դեր Գոլթցը, որն այդ ժամանակ գլխավոր նահանգապետի պարտականություններն էր կատարում Բելգիայում, 1914 թ-ի դեկտեմբերին մեկնեց Կ. Պոլիս: Քանի որ, սակայն, դեսպանն անկարող էր ռազմական միսիայի գործող ղեկավարին՝ Լ. ֆոն Սանդերսին պաշտոնանկ անել, նա ձգտում էր հնարավորինս սահմանափակել նրա ազդեցության ոլորտները, և պատահական չէ, որ ֆոն դեր Գոլթցը, որը դեկտեմբերի 12-ին արդեն Թուրքիայում էր, առանց ռազմական միսիայի ենթակայության ներքո դրվելու 1915 թ-ի փետրվարին նշանակվեց թուրքական ռազմական գլխավոր շտաբի խորհրդական և բացի այդ ապրիլին ստանձնեց 1-ին, իսկ աշնանը 6-րդ բանակի, ներառյալ նաև Պարսկաստանում ու Աֆղանստանում տեղակայված գերմանական զինված ուժերի գլխավոր հրամանատարի պարտականությունները¹⁴: Թուրքական ազդեցությունը ֆելդմարշալի վրա, այնուամենայնիվ, այն աստիճան ակնհայտ էր, որ, ինչպես վկայում էին ժամանակակիցները, առժամանակ անց նրա հանդեպ անվստահություն առաջացավ նույնիսկ Կ. Պոլսի գերմանական ղեկավար շրջաններում, որտեղ նա ձեռք էր բերել «թուրքացած» անձի համարում: «Ծեր գորավարին,- նշում էր Հ. ֆոն Կիսլինգը,- առաջին հերթին այն բանի համար էին պախարակում, որ նա կատարելապես թուրքացել էր և չէր կարողանում թուրքական ընչաքաղցության հանդեպ գերմանական շահերը պաշտպանել»¹⁵: Այդ անվստահության հետևանքով հաճախակի գերմանացի զինվորականներ էին ուղարկվում Բաղդադ՝ նրա մասին տեղեկագրեր պատրաստելու համար, և բացի այդ որպես գերմանական շտաբի պետ նրան կցվեց նաև գեներալ մայոր Գերոլդ Ֆոն Գլայխը, որի տեսակետները հաստատում էին վերոնշյալը. «Գերմանական բարձրագույն զինվորական հրամանատարությունն այն տեսակետին էր, որ թուրքերի ազդեցությունը ֆելդմարշալի վրա ավելի մեծացել, քան նվազել էր: Իմ հետագա տպավորությունները տեղն ու տեղը հաստատեցին այդ կարծիքը»¹⁶:

Եթե ֆելդմարշալին թուրքական ազդեցություն էր վերագրվում նույնիսկ Գերմանիայի շահերը պաշտպանելու հարցում, ապա որքան մեծ պետք է լիներ այդ ազդեցությունը հայ ժողովրդին վերաբերող խնդիրներում: Այս ամենը նկատի առնելիս կարող է հասկանալի լինել, որ, ինչպես 1918 թ-ին տեղեկաց-

ում էր «Deutsch-Armenische Korrespondenz»-ը, ֆոն դեր Գոլթցը նույնիսկ կողմնակից է եղել հայ ժողովրդի տեղահանման ծրագրին¹⁷, չնայած, ակնհայտորեն, առանց հրազել լինելու երիտթուրքերի բուն դիտավորություններին: Եվ եթե ֆելդմարշալը ընդհուպ իր սեփական հրաժարականի հեռանկարով 1915 թ-ի դեկտեմբերին կարողացավ կանխել Մոսուլի, ինչպես և այնտեղ գտնվող՝ Բաղդադի հայերի տեղահանությունը, այնուամենայնիվ դա շատ էր զիջում նրան, ինչ կարող էր արվել: Ի դեպ, վերոհիշյալը փոքր-ինչ ավելի հանգամանալից ներկայացնելու համար հարկ է նշել, որ երբ 1915 թ-ի դեկտեմբերին որոշում կայացվեց Մոսուլում գտնվող հայերին դեպի Եփրատ ուղարկելու մասին, ֆոն դեր Գոլթցը «ռազմական տեսանկյունից այդ ամենին չարդարացված միջոցառման» հարցում ընդդիմացավ տեղական իշխանություններին: «Խնդիրը ձգվեց համարյա մի ամբողջ ամիս,- նշում էր ժամանակակիցը,- և ֆելդմարշալը սկզբում կարողացավ հասնել միայն այն բանին, որ հայերը Մոսուլում առժամանակ այլ ցուցումի սպասեին: Երբ մինչև հունվարի կեսը Կ. Պոլսից ոչ մի ցուցում չեկավ, ֆելդմարշալը, ելնելով իր՝ գլխավոր հրամանատարի իրավունքներից, Մոսուլի վալիին արգելեց հայերին տեղահանել: Վալին նորից այդ մասին տեղեկություն ուղարկեց Կ. Պոլիս: Մինչև հունվարի 27-ը պատասխան չստացվեց: Ապա մի տեղեկություն եկավ այն մասին, որ կառավարությունը շարունակում է պնդել տեղահանման անհրաժեշտությունը: Դրանից հետո ֆելդմարշալը հեռագրով անմիջապես հրաժարական ներկայացրեց: Միայն այդ ժամանակ Էնվեր փաշան մի գաղտնի հեռագրով պատասխանեց, որտեղ հավաստիացնում էր, որ Մոսուլի հայերը կմնան այնտեղ, և ի միջի այլոց, սակայն, ֆելդմարշալին հայտնում էր, որ նրա՝ գլխավոր հրամանատարի լիազորությունները նրան իրավունք չեն ընձեռում միջամտել թուրքական կայսրության ներքին գործերին»¹⁸:

Էնվերի այդ նախազգուշացումն, իհարկե, իրավականորեն միանգամայն անհիմն էր, քանի որ, եթե նկատի առնենք, որ հայ ժողովրդի տեղահանման ծրագիրը երիտթուրքական կառավարողների կողմից պատճառաբանվում էր բացառապես ռազմաստրատեգիական պատրվակներով, ապա կասկած չի կարող հարուցել, որ Թուրքիայում գտնվող գերմանական բարձ-

րաստիճան զինվորականությունը նույնիսկ Թուրքիայի ներքին գործերին չմիջամտելու՝ գերմանական կառավարության որդեգրած միանշանակ դիրքորոշման դեպքում ռազմաստրատեգիական նկատառումներով ամենևին չարդարացվող այդ ծրագիրը մեծ մասամբ կամ ամբողջովին արգելելու՝ բոլոր հնարավորություններն ունենալու, և պատահական չէ, որ ինչպես ֆոն դեր Գուլթըր Մոսուլի, այնպես էլ Լիման ֆոն Սանդերսը Չնյունհիայի հայերի արքայազան՝ վերտիշյալ արգելքները հիմնավորում էին հենց ռազմաստրատեգիական նկատառումներով: Երիտթուրքական հիշյալ պատճառաբանությունների սնանկությունն իր փաստարկումը ստացել է նաև գերմանական մի շարք հյուպատոսների և այլ դիվանագետների կողմից, որոնք, հանգամանալից ներկայացնելով եղբրական իրադարձությունների բնույթը, ծրագրայնությունը, ընթացքն ու հրեշավոր ենթատեքստը և հերքելով հայ ժողովրդի տեղահանման ստրատեգիական «հիմնավորումները», հաճախ նաև իրենց անթաքույց անհամաձայնությունն էին արտահայտում ոճրագործությունների նկատմամբ Գերմանիայի ցուցաբերած անտարբերության և իրողությունները կոծկելու՝ գերմանական մամուլի որդեգրած քաղաքականության հանդեպ: «Իմ մինչայժմյան հեռագրային և գրավոր տեղեկատվությամբ,- նշում էր, օրինակ, Հալեայի հյուպատոս Ռոսլերը կանցլերին ուղղված՝ 1915 թ-ի հուլիսի 27-ի իր տեղեկագրում,- կարելի է փաստարկված համարել, որ թուրքական կառավարությունը փաստացի և հնարավոր հայկական խարդավանքների դեմ հիմնավորված պաշտպանական միջոցառումների սահմաններն էապես խախտել է և ավելի շուտ իր կարգադրություններով, որոնց իրագործումը, նաև կանանց ու երեխաների դեմ, նա ամենախիստ և ամենադաժան ձևով պարտավորեցրել է իշխանություններին, գիտակցաբար նպատակադրվել է հայ ժողովրդի՝ հնարավորին չափ մեծ զանգվածների բնաջնջելու... Կասկած չի կարող, որ նա մտադրվել է քառյակի հետ պատերազմի մեջ գտնվելու առիթն օգտագործել հնարավորին չափ քիչ փակ հայ համայնքներ թողնելու միջոցով ապագայում Հայկական հարցից ազատվելու համար: Նա փոքրաթիվ մեղավորների հետ զոհաբերել է անմեղների բազմությունները... Թուրքական կառավարությունն իր՝ միանգամայն անմեղ հայ հպատակներին պատերազմի գոտուց հեռացնելու

անհրաժեշտության պատրվակով հազարներով և տասնյակ հազարներով քշել է անապատ, բացառություն չանելով ոչ հիվանդների, ոչ հղիների և ոչ էլ զորակոչված զինվորների ընտանիքների համար... ոչինչ չի ձեռնարկել նրանց մեջ բռնկված համաճարակների դեմ, կանանց այնպիսի զրկանքների և հուսահատության մեջ է նետել, որ նրանք իրենց ծծկեր և նորածին երեխաներին նետել են ճանապարհի վրա, իրենց՝ հասունության մոտեցող աղջիկներին վաճառել են, իսկ շատերն էլ իրենց փոքրիկ երեխաների հետ նետվել են գետը: Նա նրանց մատնել է ուղեկցող զորախմբի կամայականություններին և այդպիսով անարգանքների ու անպատվության, մի զորախմբի, որը տիրացել է աղջիկներին և վաճառել նրանց: Նա նրանց նետել է բեդվինների ձեռքը, որոնք նրանց կողոպտել և առևանգել են: Նա տղամարդկանց մեկուսի վայրերում անօրինաբար ոչնչացրել է և իր զոհերի դիերը կեր դարձրել շներին ու գիշատիչ թռչուններին: Նա իբրև թե «աքտրավայր» ուղարկված պատգամավորներին սպանել է, բանտերից ազատել է կալանավորներին, հազցրել նրանց զինվորի համազգեստ և ուղարկել այն վայրերը, որտեղով պետք է անցնեին արսուրյալները: Նա հավաքագրել է չերքեզ կամավորների և նրանց ուղղել հայերի վրա ... Հնարավոր չէ՞ր գեթ այսօր կասեցնել հետագա սարսափները և գոնե փրկել Հալեայի վիլայեթի ծովափնյա տարածքների հայերին, որոնց արքայազանը դեռ առջևում է: ... Միթե՞ Բեյլանը, Սուկուկը, Քեսաբը և մյուս շրջանները պատերազմական գոտի են: Միթե՞ այնտեղ կանանց և երեխաների ներկայությունը վտանգավոր է, չէ՞ որ բոլոր տղամարդիկ զորակոչվել են...»¹⁹:

Այդ առթիվ, ելնելով իր իսկ կողմից կատարված արժեքավոր ուսումնասիրությունների արդյունքներից, ուշագրավ դիտողություն է կատարում ակադ. Վ. Միքայելյանը. «Այսպես կոչված՝ «հայկական ապստամբությունների», «յրտեսության» և «խռովությունների» աղերսով ևս գերմանացի դիվանագետներն արտահայտել են իրենց կարծիքը, - նշում է Վ. Միքայելյանը: - Նրանք բոլորը ժխտում են թուրքական կողմի մեղադրանքները, գտնում, որ դրանք գուտ պրոպագանդիստական միտվածություն ունեն՝ արդարացնելու համար հայերի դեմ գործված բռնություններն ու կոտորածները: Նրանք անվարան փաստարկում էին այն իրողությունը, որ պատժիչ ջրկատներն ու ջարդա-

քարները ղեկավարվում էին երիտթուրքական Չենիեուի (կոմիտե) որոշմամբ և պարտավոր էին անառարկելիորեն կատարել այն²⁰:

Արևմտահայության բնաջնջման՝ երիտթուրքական ծրագրի հիմնական մասը, փաստորեն, իրագործվեց աշխարհամարտի «բարենպաստ» իրադրության «ամենաբարենպաստ» շրջանում, երբ Թուրքիայում գերմանական բարձրագույն դիվանագիտական ներկայացուցչությունն, ի դեմս Վանգենհայմի, այդ ծրագրին հակազդելու՝ գեթ անձնական նպատականդավածություն չուներ, իսկ առավել ազդեցիկ զինվորական ղեկավարությունը, ի դեմս ֆոն դեր Գոթցի, կոշտ հակազդման համար բավականաչափ ինքնուրույն չէր: Եվ այդ այն աստիճան միանշանակ էր, որ մինչև իսկ հյուպատոսների և այլ դիվանագետների բազմաթիվ ահազանգերը ոչինչ չկարողացան փոխել: Չնայած հաջորդ դեպքանը՝ Վ. Մետեռնիխն, ի տարբերություն Վանգենհայմի, վճռականորեն հանդես եկավ ոճրագործությունների դեմ՝ փորձելով համապատասխան դիրքորոշում ձևավորել նաև կառավարության մոտ, այնուամենայնիվ հայ ժողովրդի տեղահանման և բնաջնջման գործընթացն արդեն հիմնականում ավարտվել էր, և նրա միջամտություններն, այլևս անկարող լինելով կասեցնել իրենց անպատժելիության համոզումը ստացած երիտթուրքերի քաղաքականությունը, պատճառ դարձան Բ. Դռան հետ նրա փոխհարաբերությունների վատթարացման, որի հետևանքով, թուրքական կողմից գերմանական կառավարությանն ուղղված բողոքների հիման վրա նա ետ կանչվեց: «Թուրքիայի հանդեպ Մետեռնիխը սկզբից ևեթ որոշակի համակրանք չդրսևորեց, - գրում էր Կ. Պոլսում Ավստրո-Հունգարիայի դեսպանության կցորդ Յոզեֆ Պոնյանկովսկին, - և առավել քննադատական դիրքորոշում ընդունեց: Նրա համար խիստ անհաճո էր լուրջամբ հանդուրժել հայերի բնաջնջման թուրքական ծրագիրը: Ի նպաստ հայկական նախճիրի գոհերի նրա՝ բազմիցս կատարվող միջամտությունները, սակայն, հաջողության չհասան և այնպես պողոտեցին նրա հարաբերությունները թուրքական կառավարության հետ, որ արդեն 1916 թ-ի ամռանը նրա համագործակցությունը Բ. Դռան հետ դարձավ անհնար: Կ. Պոլսի գերմանական շրջանները նույնպես գոհ չէին Մետեռնիխից և ձգտում էին գաղտնի գեկու-

ցագրերով թուլացնել նրա դիրքերը Բեռլինում, ինչը հաջողվեց: 1916 թ-ի սեպտեմբերին Էնվերը պաշտոնապես պահանջեց ետ կանչել կոմս Մետեռնիխին, որը և ի կատար ածվեց: Հոկտեմբերի 3-ին Մետեռնիխը մեկնեց...»²¹:

Ինչևէ, առաջին աշխարհամարտում թուրք-գերմանական ռազմաքաղաքական փոխառնչությունների համալիր ուսումնասիրության դեպքում, որի հնարավորությունը մենք այստեղ չունենք, բազմաթիվ հարցեր կարող են գտնել իրենց հնարավորինս հավաստի պատասխանը: Այն հանգամանքը, սակայն, որ Գերմանիան կարող էր առանց դաշինքը վտանգելու կանխել կամ կասեցնել հայոց ցեղասպանությունը, չի կարող կասկածի ենթակա լինել:

¹ Lepsius J., Deutschland und Armenien 1914-1918, Sammlung diplomatischer Aktenstücke, Herausgegeben und eingeleitet von Dr. Johannes Lepsius. - Potsdam, 1919. - էջ 79:

² Lepsius J., Der Todesgang des armenischen Volkes. - Potsdam, 1919. - էջ XXII:

³ Տե՛ս Lanne P., Armenien: Der erste Völkermord des 20. Jahrhunderts, München, 1977. - էջ 146: Դմնտ. Lepsius J., Deutschland und Armenien..., էջ 294:

⁴ Տե՛ս ինտերն. ցանցում՝ Revidierte Ausgabe der von Johannes Lepsius 1919 unter dem Titel "Deutschland und Armenien" herausgegebenen Sammlung diplomatischer Aktenstücke... թիվ 106 արձանագրությունը, <http://home.t-online.de/home/wolfgang.gust/dvita.htm>: Նամակին կից հավելվածում տե՛ս նաև հուշագիրը: Անդ:

⁵ Տե՛ս Армянский вопрос и геноцид армян в Турции (1913-1919) // Материалы политического архива Министерства иностранных дел кайзеровской Германии / Под редакцией В. Микаеляна. - Ер., 1995. - էջ 194-195:

⁶ Տե՛ս Morgenthau H., Ambassador Morgenthau's story, Garden-City-New York, 1918, էջ 370: Հմնտ. Օհանջանյան Ա., 1915 թվական. Անհերքելի վկայություններ (Ավստրիական վավերագրերը հայոց ցեղասպանության մասին).- Եր., 1997. - էջ 215-216:

⁷ Մորզենթաուի և Վանզենհայմի գրույցի ամբողջական տեքստին ծանոթանալու համար տե՛ս Մորզենթաու Հ., Ամերիկյան դեսպան Հենրի Մորզենթաուի հուշերը և հայկական եղեռնի գաղտնիքները.- Եր., 1990. - էջ 317-320: (Եթե նկատի առնենք, որ Վանզենհայմը մահացել է 1915 թ-ի հոկտեմբերի 23-ին, ապա այդ հանդիպումը տեղի է ունեցել հոկտեմբերի 21-ին):

⁸ Տե՛ս ինտերնետ. ցանցում Revidierte Ausgabe.... թիվ 209 արձանագրությունը:

⁹ Տե՛ս Lepsius J., Deutschland und Armenien..., թիվ 307 արձանագրությունը: Այդ միջադեպի վերաբերյալ այլ տեղեկություններ ստանալու համար տե՛ս անդ, թիվ 306 արձանագրությունը: Հմնտ. Vierbücher H., Was die kaiserliche Regierung den deutschen Untertanen verschwiegen hat. Armenien 1915. - Hamburg, 1930. - էջ 75: Հմնտ. Lepsius J., Der Prozeß Teilerian-Talaat, „Der Orient“, 1921. - էջ 70:

¹⁰ Տե՛ս Tamcke M., Armin T. Wegner und die Armenier. - Hamburg, 1996. - էջ 44:

¹¹ Մեկնումից առաջ, հոկտեմբերի 27-ին, նա հանդիպեց կայսրին, որը նրան խստիվ պատվիրեց Թուրքիայի ներքին քաղաքականությանը չխառնվել և զբաղվել բացառապես իր զինվորական պարտականություններով. «Արդյոք երիտրուրքերը, թե հին թուրքերն են իշխանության դեկի մոտ կանգնած, Ձեզ համար պետք է միևնույն լինի.- նշել էր այդ առթիվ Վիլհելմ 2-րդը:- Դուք միայն բանակի հետ գործ ունեք: Թուրքական սպայակույտին զերծ պահեք քաղաքականությունից: Զաղաքականությամբ զբաղվելը նրա ամենամեծ սխալն է»: Տե՛ս Liman von Sanders O., Fünf Jahre Türkei. - Berlin, 1920. - էջ 11:

¹² Տե՛ս Wallach J. L., Anatomie einer Militärhilfe – die preussisch-deutschen Militärmissionen in der Türkei 1835-1939. - Düsseldorf, 1979. - էջ 137:

¹³ Տե՛ս Tamcke M., Armin T. Wegner und die Armenier. - Hamburg, 1996. - էջ 45:

¹⁴ Տե՛ս Kießling H. von, Mit Generalfeldmarschall von der Goltz Pascha in Mesopotamien und Persien. - Leipzig, 1922. - էջ 16, 18-20: Հմնտ. Tamcke M., Armin T. Wegner..., էջ 46:

¹⁵ Տե՛ս Kießling H. von, Mit Generalfeldmarschall..., էջ 109:

¹⁶ Տե՛ս Gleich G.von, Vom Balkan nach Bagdad.-Berlin, 1921, էջ 73:

¹⁷ Տե՛ս Օհանջանյան Ա., 1915 թվական. Անհերքելի վկայություններ.... էջ 222:

¹⁸ Տե՛ս Lepsius J., Deutschland und Armenien, թիվ 224 արձանագրությունը (Ֆոն դեր Գոլթցն. ի դեպ, հիվանդանալով բժավոր տիֆով, մահացել է Կուր էլ Ամարայի մոտ, 1916 թ-ի ապրիլի 19-ին: Հիվանդության շրջանում, մասնավորապես ապրիլի 8-15-ը ընկած ժամանակամիջոցում նրան խնամել է նաև Արսին Վեզները: Տե՛ս Tamcke M., Armin T. Wegner.... էջ 59):

¹⁹ Տե՛ս Lepsius J., Deutschland und Armenien..., էջ 110-111: Հմնտ. թեմային առնչվող մյուս հյուպատոսական տեղեկագրերը Յոհ. Լեփսիուսի «Deutschland und Armenien...» և Վ. Միքայելյանի՝ «Армянский вопрос и геноцид армян в Турции (1913-1919)....» ժողովածուներում:

²⁰ Տե՛ս Միքայելյան Վ., 1915 թ. հայոց ցեղասպանությունը // Պատմության և պատմագրության հարցեր» հոդվածների ժողովածու.- Եր., 1995. - էջ 28:

²¹ Տե՛ս Pomiankowski J., Der Zusammenbruch des ottomanischen Reiches. - Wien, 1928. - էջ 176:

